

Ode aan de Très Riches Heures

Zo Boven Zo Beneden

De verborgen astrologische beeldspraak van de kalenderminiaturen van het laat 15de eeuwse getijdenboek de “Très Riches Heures” van Jean de France, hertog van Berry (1340-1416).

Essay

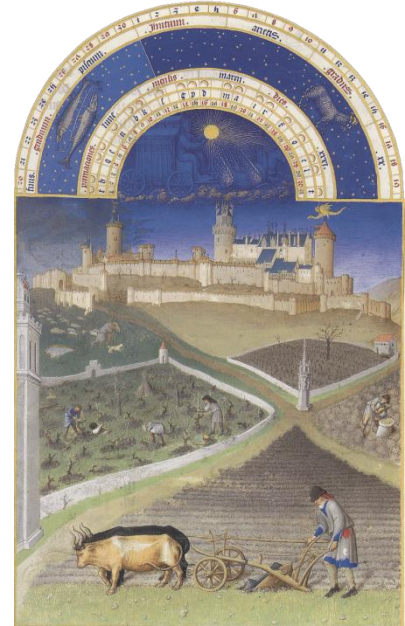
Albrecht Ploum

Juli

Juni

Maart

Februari

Figuur 1) Voorbeelden van kalender miniaturen uit de Très Riches Heures (Ms 65).

Voorwoord¹

Voor een onafhankelijk onderzoeker is het moeilijk uitgevers te vinden voor wetenschappelijke studies die niet behoren tot de traditionele wetenschappelijke disciplines. Publicatie via internet is een van de weinige mogelijkheden om de resultaten van fundamenteel onderzoek onder de aandacht te brengen.

Hierbij dank ik vooral de wetenschappers die toch de moeite genomen hebben een opbouwende kritiek te geven.

Albrecht Ploum
September 2020

¹Noten en appendices in Engels. Er is gestreefd om de tekst ook zonder noten zoveel mogelijk inzichtelijk te houden.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1) Zo Boven Zo Beneden.....	9
Hoofdstuk 2) Juli.....	
Hoofdstuk 3) Juni	
Hoofdstuk 4) Maart	
Hoofdstuk 5) Februari	
Conclusie.....	
Discussie	
Nawoord	
Appendix A.....	i
Appendix B.....	ix

Inleiding

Honderdduizenden kunstliefhebbers over de gehele wereld kennen reproducties van de laat middeleeuwse kalenderminiaturen (15de eeuw) uit het beroemde getijdenboek de “Très Riches Heures” (TRH) van de hertog van Berry, broer van de Franse koning (figuur 1). Het meesterwerk, in opdracht gegeven door de hertog, wordt meestal toegeschreven aan de Gebroeders van Limburg uit Nijmegen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw leek het erop dat kunsthistorici de belangrijkste vragen over de makers, de stijlen, de landschappen, de personages en zelfs de astrologische betekenis van de symbolen en kalender data in de semi cirkelvormige timpanen beantwoord hadden. Mede hierdoor nam de interesse voor de “Très Riches Heures” langzaam af. Had het handschrift hiermee al zijn geheimen prijsgegeven? Of dit werkelijk zo is, zal nog moeten blijken. Voordat het gordijn voor de definitief valt, volgt hier als eerbetoon aan de makers van Très Riches Heures, een laatste analyse van de miniaturen van de maanden juli, juni, maart en februari.

De mythe van exclusiviteit en mysterie rond de “Très Riches Heures”

Ongetwijfeld is de mythe van exclusiviteit rond het getijdenboek te danken aan de duc d'Aumale (1822-1897), zoon van de Franse koning Louis Philippe, die midden negentiende eeuw het manuscript van de “Très Riches Heures” herontdekte. Volgens hem was inzage in het getijdenboek met zijn beroemde seizoen kalenders voorbehouden aan een select groepje astrologen, adellijken, geestelijken en andere hoogwaardigheidsbekleders, wat hun elitaire status nog eens extra bevestigde.

De mythe kan echter niet alleen verklaard worden door de beperkte toegankelijkheid. Evenmin het gebruik van kostbare materialen, zoals bladgoud en de uit edelstenen gemaakte kleurstof. Vooral de opvallend gestileerde composities met de halfcirkelvormige timpanen met astrologische tekens, sterrenbeelden, kalender data en het embleem van een mysterieuze wagenman bleven lange tijd een bron voor discussies en speculaties over mogelijke verborgen betekenissen.

Om enig idee te krijgen van wat die geprivilegieerde personen te zien kregen, kan men tegenwoordig gebruik maken van digitale technieken die kleurenbeelden produceren met hoge resolutie. Dit kon echter niet verhinderen dat de speculatie over verborgen betekenissen langzaam maar zeker op de achtergrond geraakte. Op het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw was de wetenschappelijke conclusie (O. Neugebauer, 1974)² dat de timpanen met bijbehorende tabellen niet meer waren dan een algemeen toonbeeld van liturgisch kalendercompetentie met nauwelijks praktische functie.

Het begin

Gedurende mijn onderzoek in Frankrijk en Italië naar de astrologische invloeden op het openbare leven en de religieuze kunst in de middeleeuwen, vond ik steeds meer aanwijzingen dat een aantal schilderijen en fresco's van bijvoorbeeld Giotto di Bondone (1266-1337), Duccio di Buoninsegna (1255-1319), Sandro Botticelli (1445-1510), Simone Martini (1284-1344) en Leonardo da Vinci

² O. Neugebauer, 1975.
E.G. Richards, 1998.

(1452-1519) belangrijke astrologische metaforen bevatten.

De rol van astrologie in het middeleeuwse leven werd me pas echt duidelijk na een bezoek aan het middeleeuwse raadhuis en rechtbank van Padua; het Palazzo della Ragione. De imposante hoofdzaal (81,5 meter lang, 27 meter breed en 24 meter hoog) bevat 333 fresco's van Nicolò Miretto en Stefano da Ferrara (1423-1440), gedeeltelijk geïnspireerd door astrologische theorieën van de filosoof en astroloog Pietro d'Abano (1250-1316) met voorstellingen van dierenriemtekens, seizoenswerken, personificaties van planeten en ster-

aanwezige invloed van de astrologie in de late middeleeuwen en de renaissance.

Nadat ik de grote invloed ervan op het dagelijkse leven van de mensen had vastgesteld, was het een kleine stap om te veronderstellen dat de astrologie op de een of andere manier haar weg ook in de meer religieuze kunstwerken van beroemde schilders uit dat tijdperk gevonden zal hebben. Hiervoor bestond echter onvoldoende expliciet historisch bewijs. Om meer hiervan te weten te komen, zou men bijvoorbeeld onderzoek kunnen doen naar religieuze, astrologische en filosofische opvattingen van beroemde kunstenaars uit die tijd. Dit is

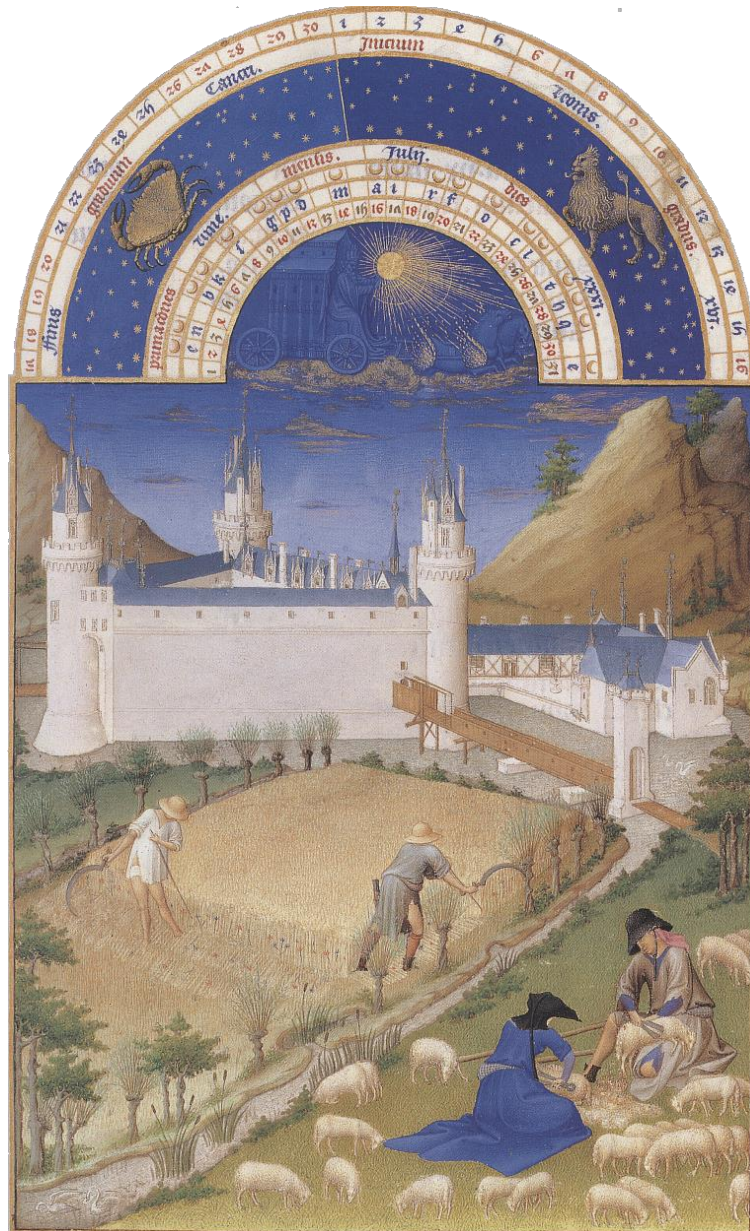
Figuur 2) Voorbeelden van fresco's geïnspireerd op onder meer ideeën van de filosoof en astroloog Pietro d'Abano (1250-1316), "Palazzo della Ragione", Padua.

renbeelden, religieuze symbolen en een aantal obscure mythische personages (figuur 2).

De afbeeldingen vertegenwoordigden een wereldbeeld dat gebruikt werd als een astrologische leidraad voor de meest uiteenlopende facetten van het leven en daarom ook gebruikt bij de rechtspraak. Deze historische schilderijen evenals de 14de en 15de-eeuwse muur-grote fresco's in het Palazzo di Schifanoia in Ferrara (IT) met zijn 12 maandelijkse cyclus van allegorieën van antieke heidense goden en zodiaksymbolen, waren duidelijke bewijzen van de alom-

echter niet eenvoudig, omdat in het algemeen, het verkondigen of het openlijk in de religieuze kunst verwerken van astrologische doctrines, door de kerk formeel niet getolereerd werd. Dit betekent dat we moeten zoeken naar aanwijzingen en bewijzen naar verborgen astrologische invloeden bij met name in de religieuze kunst. Helaas wordt dit grotendeels beperkt door de moeilijke toegankelijkheid van bronnen zoals inquisitie-verslagen en alchemistische traktaten van gilden en geheime genootschappen

Juli oogsttijd

Figuur 3) Miniatuur oogstmaand maand juli de Très Riches Heures (Ms 65,f.7)

Het is geen cliché, maar per toeval kocht ik op een vlooiemarkt in Brussel een populair wetenschappelijk boek over de geschiedenis van de astronomie. Al bladerend trok een opvallende afbeelding getiteld “Juli oogsttijd” mijn aandacht (figuur 3). Mijn eerste indruk was er een van verassing. Nooit eerder had ik zulke bijzondere afbeelding gezien. Boven een landschap in fijne kleurschakeringen met werken van de maand juli, stond een half cirkelvormige timpaan met getallen en tekens in goud en blauw. Ik realiseerde me plotseling

dat deze kunstzinnige illustratie iets had waar ik al lange tijd naar op zoek was. De manier waarop dierenriem tekens en kalenderdata en een wagenmenner met een zon in de hand verbonden was met het seizoen landschap, gaf mij de indruk dat timpaan en prent mogelijk verschillende manieren waren om hetzelfde uit te drukken, namelijk de diepe verbondenheid van astrologie (sterrenwielarij) met het aardse bestaan. Het duurde even voordat ik de juli-prent kon identificeren als een van de beroemde twaalf

kalenderminiaturen uit het laat middeleeuwse getijdenboek de “Très Riches Heures” (1411-1489), gemaakt in opdracht van Jean de France, Duc de Berry, broer van de Franse koning Charles V.

Het was ook een gelukkig toeval dat er in 2005 in het Nijmeegse museum Het Valkhof (NL) een tentoonstelling was over Nijmeegse meesters aan het Franse hof. Deze meesters, de Gebroeders van Limburg, zouden de illustrators zijn van onder meer het getijdenboek de “Belles Heures” (1405-1409) en voor een belangrijk deel van de “Très Riches Heures” (1410-1416). Ik had gehoopt, gezien de grote aandacht van de media, dat dit een goede gelegenheid was om de bijzondere schoonheid van de originele manuscripten met eigen ogen te aanschouwen.

Helaas waren er slechts 17 van de 172 illustraties van de “Belles Heures” te bewonderen. Van de “Très Riches Heures” waren er geheel geen originele illustraties, maar slechts lichtbeelden uit een kwalitatief minder facsimile (replica) te bezichtigen.

Waarschijnlijk waren de meeste bezoekers niet voldoende geïnformeerd dat het belangrijkste werk, de “Très Riches Heures” van de Gebroeders van Limburg, geen deel uitmaakte van de tentoonstelling, omdat nauwelijks bekend was dat de “Très Riches Heures” van de eigenaars niet meer mag worden tentoongesteld en zelfs Frankrijk niet mag verlaten.

Hier volgt een kort verslag van een conversatie tussen twee personen achter mij in het museum, tijdens het kijken naar een dia facsimile presentatie van de “Très Riches Heures”.

..... kom je helemaal van Groningen in de overtuiging dat je de beroemde Très Riches Heures te zien krijgt ... moet je in de rij staan

om een hoge entree te betalenmoet je lang in de rij staan om een korte blik op enkele illustraties uit de “Belles Heures” te mogen werpen, om uiteindelijk naar een slechte kwaliteit video van de Très Riches Heures te kijken....ik denk, om niet meer tijd te verspillen, het misschien toch beter is om maar die dure catalogus te kopen....

Tegenwoordig moet men echter niet verbaasd zijn dat musea en uitgevers louter om economische reden allerlei strategieën ontwikkelen om bezoekers te lokken naar tentoonstellingen.

In het Musée de Condé bij Parijs waar het “Très Riches Heures” manuscript wordt bewaard, kan men anno 2021 in een vitrine slechts één opengeslagen bladzijde uit een facsimile bekijken. Dit is, opvallend genoeg, een reproductie van lagere kwaliteit die reeds langere tijd beschikbaar is. Voor het overige is men aangewezen op enige populaire literatuur en souvenirs van de “Très Riches Heures”, te koop in de museum shop.

Ook in Nijmegen, de geboortestad van de Gebroeders van Limburg stopte na de tentoonstelling de merchandising niet. Een stichting met allerlei belanghebbenden ging door met het organiseren van festivals, middeleeuwse markten en lezingen ter ere van de Gebroeders van Limburg.

Ondanks dat de tentoonstelling niet aan mijn verwachtingen voldaan had, kon ik toch voldoende informatie vergaren om een fundamentele studie over de kalenderminiaturen van de “Très Riches Heures” te starten.

Na een aantal literatuurstudies over de “Très Riches Heures” mocht ik in het museum Het Valkhof een facsimile uitgave van het manuscript inzien. Bij die gelegenheid ontmoette ik conservator P. R. die betrokken was bij het organiseren van de tentoonstelling “Nijmeegse meesters aan het Franse hof”.

Nadat ik hem enkele van mijn gezichtspunten verteld had, vond hij het de moeite waard om mijn hypothesen verder uit te werken en adviseerde hij mij contact op te nemen met de miniatuurspecialist Rob Dückers. Deze was gast curator en co-auteur van de grote catalogus van de tentoonstelling en een echte kenner waarmee ik verschillende gezichtspunten besprak. Het belangrijkste wat ik van hem leerde was, bedacht te zijn op weerstand van een aantal kunsthistorici vanwege het feit dat deze in het algemeen niet open stonden

voor astrologische en astronomische interpretaties in de kunst.

Nadat hij mij had geholpen bij het schrijven van enkele teksten, werkte ik mijn onderzoek over de kalenderminiaturen van de “Très Riches Heures” verder uit.

In de volgende hoofdstukken volgt het onderzoeksverslag: “Zo Boven Zo Beneden”

Hoofdstuk 1)

Zo Boven Zo Beneden

Abstract: Dit onderzoeksverslag is een poging de astrologische iconografie te begrijpen van de kalenderminiaturen van het laat middeleeuwse getijdenboek de “Très Riches Heures” in het licht van de schoonheid van de gelaagdheid van middeleeuwse allegorieën. Het onderzoek is mede geïnspireerd door de astrologische analyse van de Schifanoia fresco's (IT) door de kunsthistoricus Aby Warburg (1866-1929).

...